

Zdzisław Majchrzyk

Przemoc i agresja wobec swoich i obcych a tożsamość w ramach integracji europejskiej i globalizacji

Acta Universitatis Lodzensis. Folia Psychologica 8, 3-17

2004

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

ZDZISŁAW MAJCHRZYK

Zakład Psychologii Sądowej
Instytut Psychologii UŁ

**PRZEMOC I AGRESJA WOBEC SWOICH I OBCYCH
A TOŻSAMOŚĆ W RAMACH INTEGRACJI EUROPEJSKIEJ
I GLOBALIZACJI**

AGRESJA I PRZEMOC W UJĘCIU PSYCHOLOGII

Problemy przemian tożsamości, zarówno indywidualnej jak zbiorowej, stały się istotnym elementem nie tylko rozważań psychologicznych, ale także innych nauk oraz publicznych debat w związku z procesami integracji europejskiej i globalizacji. Rodzą się pytania jak i na ile procesy te przyczynią się do wzrostu kosmopolitycznej identyfikacji z innymi społecznościami, narodami, wreszcie z całym gatunkiem ludzkim. Czy wytworzenie się nowych wspólnot, instytucji, przeświadczenia o przynależności do określonych wspólnot, np. Unii Europejskiej, spowoduje wytworzenie się tożsamości europejskiej – a wraz z nią zmniejszenie zagrożenia, obaw, aktów agresji, lokalnych konfliktów i wreszcie wojny? Pięćdziesiąt lat pokoju w Europie daje taką nadzieję. Ale z drugiej strony istnieją sygnały, że pogłębianie się integracji, tak w Europie jak i globalizującym się świecie, postrzegane są jako zagrożenia lokalnej i narodowej tożsamości, eskalują bowiem na niebywałą skalę akty terroru, agresji i wojny.

Konceptualizacja agresji i przemocy w jej opisowych określeniach w dużym stopniu zależy od układu odniesienia dla tego rodzaju zachowania. Są nim standardy czy wzorce (prawne, moralne, społeczne), ustanowione kulturowo lub przez tradycję co do kulturowo pożądanego/dopuszczalnego vs niepożądanego/nieakceptowanego zachowań (postaw, orientacji, przekonań) jednostek bądź zbiorowości w specyficznych okolicznościach. Najbardziej wyraziście model ten funkcjonuje w naukach i praktykach z obszaru prawa zarówno w odniesieniu do jednostek jak i dla określenia relacji w makroskali

społecznej (wojna agresywna, wojna obronna). Pojawia się zatem w ocenie zachowania agresywnego wyraźnie jego zrelatywizowanie, problem agresji/przemocy 'dobrej' i 'złej', 'słusznej' i 'niesłusznej', 'adaptacyjnej' i 'dezadaptacyjnej', zarówno w wymiarze indywidualnym jak i społeczno-kulturowym (Berkowitz 1988; Frączek 1993; Reykowski 1997).

Agresją bądź przemocą – zwłaszcza w kontekście zainteresowań psychologii społecznej – nazywa się szczególny rodzaj interakcji i reakcji społecznych między jednostkami i/bądź małymi grupami społecznymi. Są to zachowania o różnym stopniu złożoności (proste reakcje, czynności i ich sekwencje) skierowane na inną osobę/zespół ludzi, spełniające jednocześnie trzy kryteria (warunki): – bezpośrednio lub pośrednio szkodzą (prowadzą do cierpienia, bólu, utraty cenionych wartości), – są podejmowane 'intencjonalnie' (co nie w każdym wypadku oznacza wyraziste zwerbalizowanie źródła i celu), – są postrzegane społecznie i oceniane jako przeciwieństwo zachowań prospołecznych (tj. służących ochronie i podtrzymaniu dobrostanu innej osoby) (Reykowski 1979, 1995, 1997, 2002).

SPOŁECZNA PSYCHOLOGIA AGRESJI/PRZEMOCY INTERPERSONALNEJ

Zarówno w języku codziennym jak i w pracach psychologicznych wyróżnia się postacie agresji/przemocy interpersonalnej – mówi się np. o aktach agresji fizycznej, werbalnej i agresji pośredniej (Buss 1961; Frączek 1993; Reykowski 1976, 1997; Skorny 1987). Agresją wrogą (emotogenną, impulsywną, reaktywną) (Berkowitz 1988; Dodge 1986; Feshbach 1964, Zillman 1979) określane są te zachowania, u podłoża których wygenerowane jest pobudzenie emocjonalne w postaci takich emocji, jak: irytacja, złość, gniew, przykrość i czynności agresywne, umożliwiających realizację różnych życiowych potrzeb (zachęty, zadania), nazywanych mianem agresji instrumentalnej lub zadaniowej. Podziały te opierają się zatem albo na formalnych cechach aktu agresji/przemocy, albo wskazaniu funkcji, wreszcie na identyfikacji procesu/zjawiska intrapsychicznego regulującego czynności.

W psychologii społecznej akty agresji/przemocy interpersonalnej i ich regulacja są lokowane w kontekście indywidualnych relacji czy interakcji ludzi 'tu i teraz'; mąż maltretuje żonę, ojciec znęca się nad dzieckiem itd. W kontekście działań grupy społecznej i relacji międzygrupowych 'tu i teraz' oznacza konotacje różnych aktów agresji (np. tzw. *mobbing/bullying* wśród dzieci, wandalizm i walki fanów klubów sportowych nazywanych 'szalikowcami', aktywność 'agresywnych gangów' młodzieżowych, porachunki mafii i między zorganizowanymi grupami przestępczymi) (Bandura, Walters 1968; Frączek 1996).

Koncentrując się na jednostce i indywidualnych relacjach 'tu i teraz' badania psychologiczne zmierzają do opisu przebiegu samej interakcji (w kategoriach sekwencji) zachowania się, identyfikacji czynników sytuacyjnych sprzyjających wystąpieniu agresywnych czynności (np. alkohol, zmęczenie, okoliczności życiowe), rozpoznania charakteru i prawidłowości dotyczącej pojawienia się i przebiegu regulacji intrapsychicznej aktów agresji/przemocy, np. wzburzenie emocjonalne vs inne 'motywacje' leżące w sferze orientacji życiowych, przekonań (Frączek 1993; Mummendey i in. 1984). Wiadomo np., że negatywna stymulacja (od prostych bodźców sensorycznych do dyskomfortu psychicznego) jak też przerwanie działań ukierunkowanych na cel (frustracje) generują gotowość do agresji. Ale zarówno intensywność owego pobudzenia jak też intensywność zewnętrznych manifestacji agresji będzie zależała m. in. od reaktywności jednostki (własności temperamentu) czy regulacji hormonalnej. Uruchomienie agresji/przemocy wiąże się także z operacjami poznawczymi podmiotu, a istotne znaczenie odgrywają w tym wypadku m. in., atrybucje (np. rozpoznanie, czy źródłem dyskomfortu jest umyślne działanie innej osoby czy zdarzenie przypadkowe); antycypacje konsekwencji zachowania się (im wyrazistsze oczekiwanie 'negatywnych' konsekwencji według subiektywnych standardów jednostki tym mniejsze prawdopodobieństwo manifestowania agresji/przemocy).

PROCESY WEWNĄTRZ/MIĘDZYGRUPOWE A AGRESJA

Analiza czynników kulturowo-społecznych daje odpowiedź na pytanie o socjopsychologiczne uwarunkowania czynności agresywnych. Najczęściej wymienia się dwa zjawiska socjopsychologiczne (Frączek 1993, 1996; Reykowski 1976, 1979; Tajfel 1978; Tajfel, Turner 1979), których rozumienie pozwala wyjaśnić także agresję/przemoc manifestowaną przez grupy społeczne. Chodzi tu o zjawisko pozytywnej identyfikacji społecznej z grupą, po drugie tzw. podkulturę przestępczą (agresywną) wyznaczającą cele działań grupowych. Te dwa zjawiska nie są względem siebie alternatywne, ale pokazują różne aspekty i obszary mechanizmów funkcjonowania grupy, w pewnych okolicznościach generujących agresję/przemoc interpersonalną.

W efekcie kategoryzacji społecznych oraz kategoryzacji osób, zdarzeń społecznych i ich porównań u ludzi rozwija się tzw. pozytywna identyfikacja z jakąś grupą (jakimiś grupami), a inicjowanie wspólnych działań, bezpośrednie interakcje, wspólnota przekonań, norm i wartości kreują i podtrzymują ową pozytywną identyfikację społeczną. Następnym poczuciem przynależności do specyficznej grupy jest m. in. faworyzowanie członków własnej grupy i wyrazistość granic 'my' – 'oni' (Mummendey i in. 1984; Tajfel 1978; Tajfel, Turner 1979).

Ze względu na okoliczności życiowe i społecznie wyznaczoną dostępność realizacji zadań życiowych, ludzie mogą wchodzić do już istniejących grup zintegrowanych wokół celów tak pozytywnych jak i agresywnych. Nieletni, zwłaszcza ze środowisk podkulturowych i ekonomicznie deprywowanych, szukają kontaktu z gangiem, by podjąć ekscytujące działania, przyjaźnić się z rówieśnikami, mieć szanse na uzyskanie wpływu na innych i zdobycie dóbr inaczej dla nich niedostępnych (Kmieciak-Baran 1999; Kosewski 1977; Leszczyńska 1999; Majchrzyk 2001; Urban 2000).

Agresja i przemoc interpersonalna pojawiają się jednak także w grupach, które pierwotnie organizowane są wokół nieagresywnych celów i realizują bardzo różnorodne zadania. Sądzi się, że w takim wypadku agresja/przemoc pojawia się jako przejaw zagrożenia pozytywnej identyfikacji członków grupy z grupą obcą, a właściwie jako 'zabieg' mający rekonstruować wewnętrzną integrację członków grupy, stanowiącą niezbędny warunek pozytywnej identyfikacji społecznej. Do naruszania spójności grupy, w konsekwencji do zagrożenia (albo faktycznego zakłócenia) pozytywnej identyfikacji społecznej mogą prowadzić dwa wydarzenia: po pierwsze – niepowodzenia w osiągnięciu przez grupę ważnych celów (zadań) na tyle wyraziste, że dostrzegane przez członków grupy (np. przegrana we współzawodnictwie, utrata dominacji i cenionych przez grupę dóbr); po drugie – naruszenie przez przywódcę lub kilku 'ważnych' członków grupy standardów, norm, wartości uważanych powszechnie za szczególnie istotne dla grupy (np. przekazanie konkurencji informacji, odejście od obowiązującej doktryny). W tego rodzaju okolicznościach grupy uruchamiają różnego rodzaju zabiegi umożliwiające usunięcie zagrożenia – mogą to być zabiegi konstruktywne i skuteczne, jak i dezorganizujące. Są nimi np. zjawiska opisywane jako fenomen 'kozła ofiarnego' i 'czarnej owcy' – są to formy agresji/przemocy generowane przebiegiem procesów wewnątrzgrupowych i międzygrupowych (Frączek 1996, 1997; Leszczyńska 1999).

UWARUNKOWANIA KULTUROWE SPRZYJAJĄCE TOŻSAMOŚCI – HAMUJĄCE PRZEMOC I AGRESJĘ

Cywilizacja/kultura pełni lub powinna pełnić funkcję regulacyjną ludzkiej agresywności. Kultura dostarcza narzędzi (materialnych, umysłowych) dla zachowań agresywnych, ale także zawiera instrukcje – kiedy i jak należy ich użyć. Tworzy kulturowe regulatory agresji. Przykładem najwcześniejszych tego rodzaju regulatorów agresji jest przykazanie dekalogu „Nie zabijaj”, a także wymóg proporcjonalności między wielkością poniesionej szkody a odwetem (w *Prawie Hammurabiego*, w *Biblii*).

Historia wojen wskazuje, iż przemoc/agresja były i są wszechobecne w każdej epoce historycznej, choć inna jest przemoc przedstawiona w *Biblii*, inna w średniowieczu, jeszcze inna w okresach rewolucji. Także zróżnicowane były jej oceny, czego wyrazem są hymny gloryfikujące cnoty wojenne, jakimi były średniowieczne eposy *chansons de geste*, czy hymny narodowe z *Marsylianką* włącznie (Jedlicki 2002; Zaremska 2002). Posiadamy wiele drastycznych przekazów nasilenia jej rozmiarów, do holocaustu czy obecnych czystek etnicznych.

Istotnym, godnym podkreślenia jest fakt, że niemal powszechną cechą kulturowych regulacji agresji jest zróżnicowanie norm dotyczących zachowań (także agresywnych) od tego czy dotyczą one członków własnej grupy czy obcych. Mojżeszowe przykazanie „nie zabijaj” odnosiło się przede wszystkim do członków plemienia Izraela i nie tylko w okresie podboju Kanaanu. Ta dwoistość w całym ciągu głęboko przenika życie społeczne. Normy dotyczące agresji wobec swoich i obcych różnią się zasadniczo w wielu kulturach na przestrzeni wieków. Jakościowo inne podejście do obcego/bliźniego znajdujemy w nauczaniu Chrystusa, a egzemplifikację stanowi przypowieść o dobrym Samarytaninie.

Zagadki wojny nie rozwiązali korespondujący z sobą Einstein i Freud. Einstein dał wyraz przekonaniu, że najbardziej odporną na zbiorową hipnozę jest inteligencja, Freud utrzymywał, że wytrzebić sił instynktownych się nie da, choć widział nadzieję ich opanowania w rozwoju kultury (Majchrzyk 2001).

Trudno jest jednoznacznie odpowiedzieć, czy nowoczesna cywilizacja zmniejsza, czy też nasila, agresywne tendencje człowieka. Fromm (1998, s. 285), jest zdania, że „cywilizacja techniczna i system kapitalistyczny szkołą zbiorowość o inklinacjach, znacznie bardziej niż kiedykolwiek w dziejach, morderczych”.

Rodzi się pytanie: jak w nowej rodzącej się tożsamości indywidualnej i zbiorowej potrzeba zmniejszenia agresji i przemocy będzie realizowana i respektowana w społecznościach definiowanych w terminach przynależności etnicznej, państwowej, religijnej i politycznej. Wprawdzie coraz bardziej świadomi jesteśmy obowiązujących obecnie i przyjętych (deklarowanych) przez wiele państw praw człowieka. Winny one zabezpieczyć lub zapewnić bezpieczne traktowanie ludzi należących do różnych grup – z uwagi na ich osobową godność. Oznacza to, że winny one zapewniać ochronę obywatelom przed drastycznymi przejawami agresji międzyludzkiej, i nie tylko tą, która kojarzy się nam z wojną, ale także z innymi jej odmianami, jakie stanowią dyskryminacja czy zależność ekonomiczna. Ale jak wskazuje rzeczywistość, polityka państw nie jest w tym zakresie skuteczna i konsekwentna, ani też powszechnie realizowana. Nadal mamy do czynienia z rzeczywistością, potwierdzającą, że społeczna kontrola nad agresją wobec członków grupy własnej opiera się na

innych zasadach, niż kontrola nad agresją dotycząca członków grupy obcej. Zdaje się, że swoiste normy moralne – ‘indywidualne sumienie’ – działają inaczej kiedy agresja dotyczy swoich, niż wtedy, gdy dotyczy innych – obcych.

To zróżnicowanie wydaje się jednym z podstawowych czynników, a także przyczyn, z powodu których możliwe są takie fakty jak masakry, czystki etniczne, prześladowania religijne, polityczne, dyskryminacja innych. Obcy są naturalnym obiektem agresji, trudniej zrozumieć dlaczego tym obiektem coraz częściej stają się swoi – członkowie rodziny, dzieci (Coser 1975; Fisher 1990; Gellner 1991; Hołyst 1997; Karpiński 1992; Łukaszewski 1999; Weigl 1999).

Nieco inny jest psychologiczny mechanizm zrytualizowanych aktów przemocy i wojen religijnych. Przemoc towarzysząca wyprawom krzyżowym, wielkim konfrontacjom religijnym wpisuje się w klimat zbiorowej agresji, której towarzyszy lęk i panika. Masakry, okrucieństwa w oczach ówczesnych kaznodziejów nie są grzechem, lecz wyrazem religijnej wierności. Wydarzeniom towarzyszy klimat obsesji eschatologicznej, poczucia bliskości końca świata i zrozumienie znaczenia walki z heretykami dla tego, co się będzie działo po ponownym przyjściu Mesjasza. Sacrum przenika do przestrzeni życia społecznego. Przemoc, która początkowo przejawia się w gestach i przeświadczeniach, że Boga można czcić inaczej, przeradza się i jest skierowana przeciw osobom, duchownym i innym wyznawcom. Noc św. Bartłomieja, w czasie której życie straciło tysiące ludzi, stanowi kulminację horroru. Ciała wrogów masakrowano, zwłoki patroszono, by przekonać się, że wnętrze protestantów nie są takie same jak katolików. Zrytualizowana przemoc okresów wielkich konfrontacji religijnych, jakkolwiek ‘gorętsza i mniej skryta’, była zdecydowanie mniejsza od późniejszych erupcji gwałtu naszego stulecia (Zaremska 2002).

Agresja i przemoc we współczesnych konfliktach narodowych i etnicznych w skali globalnej, coraz częściej ma charakter zorganizowany i uprawomocniony ideologicznie/religijnie, prawnie i instytucjonalnie. Wydaje się pomijać uwarunkowania kulturowe sprzyjające tożsamości i hamujące agresję. Czynione są próby wyjaśniania nie tylko źródeł i przyczyn krwawych walk i okrucieństwa, ale także możliwości harmonijnych stosunków, pokojowego współzawodnictwa i współpracy, porozumienia między narodami.

Problematyka ta jest najczęściej przedmiotem rozważań socjologicznych. W socjologicznych teoriach konfliktu rozpatrywane są zazwyczaj aspekty tego zjawiska, mało uwzględniające uwarunkowania kulturowe i identyfikację tożsamościową. Akcentuje się:

1) sprzeczność interesów dotyczących podziału ograniczonych środków materialnych, władzy, prestiżu, która sprawia, że osiągnięcie określonych celów, stanów rzeczy, dóbr, przez jedną ze stron uniemożliwia jednocześnie uzyskanie owych dóbr, stanów rzeczy i celów przez drugą stronę;

2) walkę, czyli działania obu stron zmierzające do udaremnienia celów, unieszkodliwienia lub zniszczenia przeciwnika;

3) wrogość, uczucie niechęci, nienawiści, uprzedzenia i negatywne wzajemne stereotypy, (Cosser 1956, 1975; Dahrendorf 1959; Karpiński 1992; Ossowska 1970).

Pojęcia agresji i przemocy dotyczą przede wszystkim form walki, sposobów jej inicjowania, rozstrzygania i utrwalania wyników. Delegitymizacja działań przeciwnika z reguły zawiera wytwarzanie i upowszechnianie stereotypowych wyobrażeń przypisujących mu skłonności, wrogie zamiary, podstępność, wiarołomność, szczególne okrucieństwo i nieuprawomocnione stosowanie przemocy (Jasińska-Kania 2002).

W aktywności tego rodzaju mieszczą się inne sposoby naruszania tożsamości indywidualnej i zbiorowej oraz stwarzanie sytuacji, w których jednostka bądź grupa nie jest w stanie przeciwstawić się danym okolicznościom, gdy nie ma możliwości wyboru (Zybertowicz 1995). Za agresję i przemoc uważane są nie tylko napaść z użyciem broni, przymusowe wysiedlenie i czystki etniczne, podpalanie osiedli imigrantów, palenie flag narodowych, burzenie pomników, bezczeszczenie cmentarzy, ale także dyskryminacja zawodowa, uniemożliwianie tworzenia własnych organizacji politycznych, religijnych i kulturalnych, nauki własnego języka i przymus uczenia się języka grupy dominującej (Gellner 1991; Gurr 1994; Karpiński 1992).

Niektóre z teorii socjobiologicznych akcentują pierwotność więzi etnicznej i potrzebę obrony tożsamości. Pierwotne, biogenetycznie uwarunkowane dyspozycje gatunku ludzkiego, skłaniają do utożsamiania się z własną grupą (*ingroup*) oraz do odczuwania lęku i niechęci wobec grup obcych (*outgroup*) (Berghe 1991).

Biologiczna konieczność odróżniania swoich i obcych – według socjobiologów – sprzyja przetrwaniu populacji, czyniąc zbiorowość sprawniejszą w walce. W społeczeństwach ludzkich kryteria i sposoby odróżniania grup swoich i obcych mogą być symboliczne, umowne, łatwo wytwarzane w sposób sztuczny. Badania psychologów wykazują, że wprowadzenie jakichkolwiek oznak rozpoznawczych swoich i obcych uruchamia zespół mechanizmów psychologicznych powodujących odmienną postrzegania i oceniania tych grup (Kurcz 1994). Zbiorowości etniczne określane są często jako posiadające jakieś wyróżniki, „markery” (Riggs 1985) lub „identyfikatory”, które składają się na zbiór historycznie ukształtowanych cech społeczno-kulturowych określających specyfikę danej grupy względem innych grup i wyznaczających symboliczne granice etniczne oddzielające „swoich od obcych” (Posern-Zieliński 1987). Wyróżnikami tego rodzaju mogą być najrozmaitsze symbole autoidentyfikacji etnicznej, służące podtrzymaniu przekonań o wspólnocie pochodzenia i dziedzictwa: etnonimy, herby, flagi, stroje, pieśni, tańce, obyczaje, obrzędy, język (Jasińska-Kania 2002).

Złożony i rozproszony charakter celów łączących się z obroną tożsamości etnicznej, siła emocji wzbudzanych poczuciem zagrożenia tożsamości, powodują odnawianie się wrogich nastawień przekazywanych przez tradycję kulturową. Z tych powodów przewidywany jest także wzrost i eskalacja konfliktów etnicznych, stosowanie przemocy w coraz większej skali i z większą liczbą ofiar śmiertelnych, jak ma to miejsce w ostatnich latach w wielu krajach.

Fenomen społecznej kategoryzacji ludzi już od trzydziestu lat jest intensywnie badany. Pierwszy opisał go H. Tajfel (1978) i jego współpracownicy (Tajfel, Turner 1979). Udowadniają oni, iż ilekroć człowiek znajdzie jakiś powód, aby w przestrzeni interpersonalnej (społecznej) wyodrębnić osoby do siebie podobne – choćby pod najbardziej trywialnym względem – oraz pod tymże względem od siebie różne i pomyśli o nich jako o własnej i obcej grupie, to powstaje w nim tendencja do uprzywilejowania członków własnej grupy, a dyskryminowania obcych. H. Tajfel (1978) wyjaśniał ten fenomen odwołując się do mechanizmów, od których zależy nasza samoocena. Uważał, że tworząc w umyśle grupę i rozpoznając w niej swoje członkostwo definiujemy naszą społeczną tożsamość. Wskutek tego nasza wartość jest zależna od wartości grupy, do której należymy. Podnosząc wartość grupy własnej, a obniżając cudzej, sami stajemy się bardziej wartościowi. Teoria społecznej kategoryzacji skłaniałaby do przekonania, że tendencja do dyskryminacji jest w zasadzie nieuchronna. Ilustrują to badania nad patriotyzmem i nacjonalizmem, dostarczają one argumentów, że postawy, przeświadczenia o lepszości własnego narodu i gorszości innych narodów są dość powszechne (Łukaszewski 1999; Weigl 1999).

Zwykle osoby autorytarne mają skłonność ujmowania rzeczywistości w klasach ostrych podziałów (przedziałów) między grupą własną a obcą i preferowania grupy własnej – skłonność ta warunkuje żarliwy patriotyzm (McCrae 1996). Autorytaryzm pozostaje w ujemnym związku z tolerancją na wieloznaczność – tak charakterystyczną dla sytuacji nowych, złożonych, nierozwiązywalnych (Reykowski 2002). Charakterystyczne dla osób autorytarnych ujmowanie świata społecznego, zakładające ostre dystynkcje między grupami, a szczególnie w wymiarze my – oni, wiąże się też z zasięgiem oddziaływania norm moralnych, a także bardziej zaawansowanych form empatii (Hoffman 1977; Miligram 1974). Dla osób autorytarnych obcy to dogodny obiekt dla wyładowania gniewu i agresji skądkolwiek by się one brały (Reykowski 1997, 2002).

Autorytarna struktura umysłu z jej tendencją do ostrego zakreślania granic, z jej koncentracją na konwencjonalnych normach i autorytetach 'usposabia' człowieka do wyostrzonego dostrzegania różnic między 'nami' a 'nimi' i nadawania tym różnicom wyolbrzymionych znaczeń, co nie sprzyja rozwojowi poczucia tożsamości. Stoi za tym poczucie, że agresja wobec obcości i inności

to spełnienie życzeń tych, którzy pełnią rolę grupowych autorytetów, skrajnych ugrupowań politycznych, religijnego fundamentalizmu, to realizacja misji, często wzorca kulturowego danego kraju.

ZAKRES ZMIENIAJĄCEJ SIĘ IDENTYFIKACJI I TOŻSAMOŚCI W KRAJACH EUROPY

W badaniach ankietowych z lat 1981, 1990 i 1999 dotyczących wartości europejskich – European Values Study (EVS), zadawano ankietowanym osobom pytania: z którym obszarem geograficznym wymienionym na liście (obejmowała ona: miejscowość, w której ankietowany mieszka, region kraju; kraj jako całość; np. Polska; Europa; świat jako całość) badana osoba się identyfikuje. Zakładano, że różne formy identyfikacji zależne są od podziałów i relacji ekonomicznych, politycznych i społecznych między zbiorowościami, a także od podstawowych wartości, norm i przekonań, które umożliwiają jednostkom rozpoznanie podobieństwa i wspólnoty z członkami własnej społeczności oraz postrzeganie odrębności i różnic wobec innych zbiorowości.

Dane z badań wskazują na to, że kosmopolityczna identyfikacja ze światem jako całością jest zjawiskiem stosunkowo rzadkim. Odsetek osób identyfikujących się ze światem jako całością, lokowanym na pierwszym miejscu wynosił 6,5% średnio dla 32 krajów (w Polsce 0,9%). Identyfikacja globalna wyrażana jest częściej we Francji, Belgii, Luksemburgu, Hiszpanii, Grecji i Włoszech (ponad 8%), rzadziej w Irlandii i Danii (poniżej 2%) (Ester i in. 1997, 184).

Zdaniem cytowanych autorów, proces globalnej kosmopolitycznej tożsamości może mieć uzasadnienie w ekonomii, wzroście współzależności kulturowych. Mniejszy ma związek z ich psychologiczną świadomością świata jako ramy odniesienia i identyfikacji. Istotnymi elementami składającymi się na tożsamość społeczną są zdaniem A. D. Smitha (1990, 159) „zbiorowa pamięć, historyczna tradycja, wspólne mity, tradycja, które przyczyniają się do formowania uczuć przynależności do świata jako całości”.

Identyfikacji globalnej według R. Ingleharta (1990, 2000) sprzyjają pewne uwarunkowania społeczne, wartości i normy. Dokonuje się zmiana postaw w wyniku procesu globalizacji i przejście od wartości materialistycznych, tradycyjnych postaw i wierzeń, przekonań, autorytetów, norm zasad – w kierunku wartości postmaterialistycznych akcentujących potrzeby samoekspresji, jakości życia, zachowań racjonalnych i świeckich – przy znaczącym wzroście autonomii jednostek – indywidualizacji, poczucia kontroli nad swoim losem, dobrowolnego uczestnictwa w życiu politycznym i społecznej aktywności.

Istotną determinantą tożsamości globalnej jest: miejsce zamieszkania, częściej identyfikują się z globalizacją mieszkańcy wielkich miast, młodzi wykształceni

mężczyźni. Sprzyjającymi czynnikami jest większe poczucie kontroli nad własnym losem, tolerancja wobec grup uznawanych za dewiantów, permisywność w zakresie moralności osobistej, a także akceptacja wartości postmaterialistycznych.

Poza tymi czynnikami identyfikacja globalna ma związek z czynnikami narodowymi. Jest silniejsza w Rosji, Ukrainie, Grecji, Hiszpanii, Belgii i Francji. Słabsza identyfikacja z całym światem ma miejsce u Duńczyków, Szwedów i Niemców.

Mimo poparcia dla programów integracji europejskiej, przynależności, zadowolenia z przynależności do Europy (Grillo 2002; Shore 2000) – stosunkowo niskie odsetki badanych w 1999 r. w 31 krajach lokują Europę na pierwszym miejscu, jako obszar, z którym najbardziej się identyfikują, pogląd taki wyraziło 3,2% badanych, 8,5% wymienia ją na drugim miejscu, 17% ulokowało ją na ostatnim. Najsilniej identyfikacja ta występuje w Luksemburgu (13,4%) i Belgii (9,3%), najsłabsze poczucie przynależności pojawiło się w Rosji (0,4%), w Polsce identyfikacja ta wynosiła 2,3%.

Oczekiwania rozwoju tożsamości europejskiej rozpatruje się w kontekście takich elementów składowych integracji, jakimi są: proces jednoczenia się Europy – jako wyraz świadomej odpowiedzi na wyzwania i zagrożenia stwarzane przez globalizację; poddanie kontroli „nowego światowego ładu”, w stopniu umożliwiającym racjonalne rozwiązywanie problemów tego regionu, zachowania jego dominacji gospodarczej, cywilizacyjnej i kulturowej. A. D. Smith (1990, 174) stwierdza: „dziedzictwo rzymskiego prawa, judeo-chrześcijańskiej etyki, renesansowego humanizmu i indywidualizmu, oświeceniowego racjonalizmu i nauki, klasycyzmu i romantyzmu w sztuce, a nade wszystko, tradycje praw obywatelskich i demokracji, które wylaniały się w różnych okresach czasu i miejsca na kontynencie – tworzyły wspólne europejskie dziedzictwo kulturowe i formowały różne kultury narodowe we wzajemne stosunki poprzez wspólne motywy i tradycje”.

Czy postępujący proces integracji–identyfikacji Europejczyków powoduje osłabienie identyfikacji narodowej? Na to pytanie nie ma jednoznacznej odpowiedzi – a nawet jak na to wskazują badania A. D. Smitha (1991), tożsamość narodowa jest najbardziej fundamentalna. Prawie jedna trzecia osób wymienia naród na pierwszym miejscu, jako grupę, z którą się identyfikuje.

W Europie Zachodniej najczęściej utożsamiali się ze swym narodem mieszkańcy Islandii, Holandii, Portugalii, Grecji i Finlandii, w Europie Wschodniej – Litwini, Łotysze, Bułgarzy, Słoweńcy i Czesi. W Europie Wschodniej utożsamianie się z narodem wzrosło w tych krajach, które na początku lat 90. XX w. odzyskały niepodległość. W Polsce było ono szczególnie wysokie na początku transformacji, po dziesięciu latach zmniejszyło się z 44,8% w 1990 do 19,1% w 1999 r.

W większości (w 12 krajach Europy Zachodniej) w ciągu dwudziestu lat nastąpiło zbliżenie wartości związanych z tożsamością narodową i identyfikacją europejską i mimo pewnych wskaźników osłabienia uczuć narodowych UE identyfikacja narodowa zachowuje duże znaczenie. Ma ona oparcie w poczuciu dumy narodowej i solidarności ze współziomkami (Dogan 1997).

Inne znaczenie mają czynniki konstytuujące tożsamość regionalną. Identyfikacja regionalna ma istotne znaczenie w Austrii (33,9%), w Niemczech (29,6%), ma ona związek z tradycją historyczną, polityczną, procesem tworzenia się państwa narodowego. Inne znaczenie w tworzeniu się identyfikacji regionalnej mają konflikty religijne w Irlandii. Zupełnie odmienne od tamtych, językowe i polityczne w Hiszpanii (odrębność Basków czy Katalończyków). Jeszcze inne znaczenie mają tożsamości regionalne wiążące się ze zróżnicowaniem etniczno-kulturowym Flamandów i Walonów, jak ma to miejsce w Belgii. Najsilniejsza identyfikacja regionalna miała miejsce w państwach, które stanowiły wielonarodowe federacje (Estonia, Litwa, Łotwa Białoruś, Ukraina).

Zwykle identyfikacja regionalna jest silniejsza wśród mieszkańców małych miast, skoncentrowani są oni bowiem na warunkach materialnych i ekonomicznych w ich regionie, mniej czują się odpowiedzialni za sytuację w kraju, w świecie, wyrażają rozczarowanie demokratycznym systemem rządów, utożsamiają się ze społecznością, w której mieszkają i z nią łączą swoją przynależność.

Zróżnicowanie predyktorów identyfikacji regionalnej w poszczególnych krajach wydaje się mieć związek z geograficznymi, kulturowymi i polityczno-administracyjnymi uwarunkowaniami ich bytowania. Silniejsze przywiązanie do społeczności lokalnej odczuwają ludzie starsi, kobiety o niższym wykształceniu, mieszkańcy małych miejscowości. Mają oni zaufanie do kościoła, wyrażają nieufność wobec Unii Europejskiej. Nie interesują się polityką, nie czują się odpowiedzialni za losy narodu, Europy i ludzkości. Wyrażają większą solidarność z grupami najbliższego otoczenia (rodzina, sąsiedztwo, własny region). Stawiają na pierwszym miejscu potrzeby ekonomiczne i bezpieczeństwa. Mniej są tolerancyjni wobec grup postrzeganych jako obcy, dewianci; dość rygorystycznie oceniają odstępstwa od zasad moralnych w życiu osobistym.

Ogólnie wyniki badań nie są jednoznaczne. Przeczą tezom o rozpadzie i zaniku tożsamości lokalnej, którą proces modernizacji miałby niszczyć. Potwierdzają tradycyjny charakter wartości powiązanych z tożsamością lokalną. Sprzeczność ta zdaniem Z. Baumana (1997, 61) ma związek i swe źródła w procesie 'globalizacji', jest to bowiem „proces zarówno wybierający jak i zespalający organicznie globalizujące jak i lokalne trendy”.

ZAKOŃCZENIE

Przedstawione perspektywy i wyniki badań nie dają odpowiedzi rozstrzygającej co do wyboru najlepszej perspektywy teoretycznej, pozwalającej na wyjaśnienie złożoności problemu agresji i przemocy między obcymi i swoimi, a także wyjaśnienie procesu identyfikacji, tożsamości, lub przewidywanie narodowościowych konfliktów. Omawiane zjawiska należy traktować komplementarnie, uzupełniając wynikami badań socjologicznych dających ogólny obraz więzi i konfliktów nie tylko rodzinnych, ale etnicznych i narodowościowych. Uwarunkowania historyczne, ekonomiczne, zmieniające się pod wpływem przemian politycznych, procesów modernizacyjnych, sprzecznych interesów społecznych i gospodarczych, a także kształtowanych się na nowo w niektórych krajach identyfikacji grupowych, religijnych i narodowych – rzutują na przemoc i zmiany w zakresie tożsamości.

Przekonanie o utopijności haseł i programów, które zakładają możliwość całkowitego rozwiązania wszelkich konfliktów etnicznych i wojen wydaje się zasadne. Poszukiwanie dróg regulowania, deeskalacji i zmniejszania destrukcyjności konfliktów przez tworzenie odpowiednich instytucji, rozwój komunikacji międzyludzkiej i kooperacji międzynarodowej, nie przynosi jak dotąd zadowalających rezultatów. Nie wszędzie, jak widać to na przykładzie Iraku, da się wprowadzić zasady demokracji. Zapętlenie konfliktów etnicznych i współpraca między grupami etnicznymi, nacjami jest trudniejsze niż to się wydaje.

Mechanizmy agresji w grupach etnicznych, relacje 'obcy – swoi', przebiegają podobnie jak w małych grupach, a hiperagresywność członków każdej z nich niepomiaralnie wzrasta, gdy znika cienka otoczka cywilizacji.

Programy globalizacji i identyfikacji zmierzają do wyrównania szeregu nierówności, przeciwdziałania pauperyzacji ubogich sfer świata. Wymaga to wysiłku wielu ludzi, krajów, kultur i religii. Działania te – jako próby identyfikacji, nowej tożsamości – pociągają za sobą z konieczności inwazję nie tylko zachodnich technologii czy przedsiębiorczości, za którymi zwykle podążają upodobania konsumpcyjne i obyczajowe. Nie wszystkie one są zgodne z miejscową tradycją. Nawet próba wyrwania kraju, jak ma to miejsce w Iraku i Palestynie, ze stagnacji ekonomicznej, bywa przez obywateli identyfikujących się z krajem swojego pochodzenia czy zamieszkania, odbierana jako zagrożenie swojej wiary, kultury przez upokarzającą dominację duchowo obcej potęgi.

Wydaje się, że idea świata bez wojen jest wciąż utopijna. Wiele było pomysłów, które miały zapewnić światu trwały pokój. Nie zmieniły one skłonności ludzi i krajów do upominania się o swoje racje, prawa i interesy za pomocą siły. Odwet za odwet, akty terroryzmu zdają się wskazywać, że nie ma nadziei na wygasanie negatywnych emocji, a te nie sprzyjają identyfikacji i tożsamości.

Pozostaje nadal otwarty dylemat, że walka kultury z naturą nie będzie rozstrzygnięta, a należy się spodziewać, że raz jedna raz druga będzie dominować tak w życiu osobistym jak i społecznym.

BIBLIOGRAFIA

- Bandura A., Walters R. H. (1968), *Agresja w wieku dorastania*, PWN, Warszawa
- Bauman Z. (1997), *Glokalizacja, czyli komu globalizacja, a komu lokalizacja*, „Studia socjologiczne” **3**, 146
- Berghe van den P. L. (1991), *Bestia wraca do łask; w stronę biospołecznej teorii agresji*, [w:] B. Szacka, J. Szacki (red.), *Człowiek zwierzę społeczne*, Czytelnik, Warszawa, 100–112
- Berkowitz L. (1988), *Frustration, Appraisal, and Aversively Stimulated Aggression*, „Aggressive Behavior”, **14**, 3–12
- Buss A. H. (1961), *The Psychology of Aggression*, Wile, New York
- Coser L. (1956), *The Functions of Social Conflict*, Macmillan, New York
- Coser L. (1975), *Społeczne funkcje konfliktu*, [w:] W. Derczyński, A. Jasińska-Kania, J. Szacki (red.), *Elementy teorii socjologicznych*, PIW, Warszawa
- Dahrendorf R. (1959), *Class and Class Conflict in an Industrial Society*, Routledge and Kegan Paul, London
- Dogan M. (1997), *Nationalism in Europe. Decline in the West, Revival in the East*, „Nationalism & Ethnic Politics” **3**, 3, 66–85
- Dogde K. A. (1986), *Social Information – Processing Variables in the Development of Aggression and Altruism in Children*, [w:] C. Zahn-Waxler, E. M. Cummings, R. Iannotti (eds), *Altruism and Aggression*, Cambridge University Press, Cambridge 280–302
- Ester P., Halman L., Rukavishnikov V. (1997), *From Cold War to Cold Peace? A Comparative Empirical Study of Russian and Western Political Cultures*, Tilburg University Press, Tilburg
- Feshbach S. (1964), *The Function of Aggression and the Regulation of Aggressive Drive*, „Psychological Review”, **21**, 257–272
- Fisher R. J. (1990), *The Social Psychology of Intergroup and International Conflict Resolution*, Springer-Verlag, New York
- Frączek A. (1993), *Socjalizacja i intrapsychiczna regulacja agresji interpersonalnej*, [w:] A. Frączek, A. Zymkley (red.), *Socjalizacja a agresja*, WSPS – PAN, Warszawa, 47–60
- Frączek A. (1996), *Agresja i przemoc wśród dzieci i młodzieży jako zjawisko społeczne*, [w:] A. Frączek, I. Pufal-Struzik (red.), *Agresja wśród dzieci i młodzieży. Perspektywa psychoedukacyjna*, WSP, Kielce
- Fromm E. (1998), *Anatomia ludzkiej destrukcyjności*, Rebis, Poznań
- Gellner E. (1991), *Narody i nacjonalizm*, PIW, Warszawa.
- Grillo R. D. (2002), *In-essential Cultures? European Identity in a Transitional Era*, Referat wygłoszony na sympozjum nt. tworzenia tożsamości europejskiej, Kraków, wrzesień 2002.
- Gurr T. T. (1994), *Peoples Against States: Ethnopolitical Conflict and the Changing World System*, presidential address to the International Studies Association Annual Meeting, 1 April, 1994, Washington D. C.
- Hoffman M. (1977), *Empathy, its Development and Prosocial Implications*, University of Nebraska Press, Nebraska
- Hołyst B. (1997), *Przemoc w życiu codziennym*, Wydawnictwo Prawnicze, Warszawa

- Inglehart R. (1990), *Cultural Shift in Advanced Industrial Society*, (NJ) Princeton University Press, Princeton
- Inglehart R., Baker W. E. (2000), *Modernization, Cultural Change and the Persistence of Traditional Values*, „American Sociological Review”, **65**, 19–51
- Jasińska-Kania A. (2002), *Agresja i przemoc w konfliktach narodowych i etnicznych*, [w:] *Człowiek i agresja. Głosy o nienawiści i przemocy. Ujęcie interdyscyplinarne*, Sic! Warszawa, s. 115–135
- Jedlicki J. (2002), *Zagadka wojny: naturę winić czy cywilizację?*, [w:] *Człowiek i agresja. Głosy o nienawiści i przemocy. Ujęcie interdyscyplinarne*, Sic! Warszawa, s. 190–216.
- Karpiński J. (1992), *Rywalizacja, walka i wrogość. Konflikty między narodami z perspektywy teoretycznej*, „Kultura i społeczeństwo”, **1**, 15–22
- Kmieciak-Baran K. (1999), *Młodzież i przemoc. Mechanizmy socjologiczno-psychologiczne*, PWN, Warszawa.
- Kosewski M. (1977), *Agresywni przestępcy*, Wiedza Powszechna, Warszawa
- Kurcz I. (1994), *Zmienność i nieuchronność stereotypów*, Wydawnictwo Instytutu Psychologii, Warszawa
- Leszczyńska A. (1999), *Drugie życie szkoły – przemoc czy szkolny rytuał? Uwagi pedagoga*, [w:] J. Papież, A. Płukis (red.), *Przemoc dzieci i młodzieży*, A. Marszałek, Toruń, 320–335
- Łukaszewski W. (1999), *Młodzi Polacy o narodach Europy*, [w:] B. Wojciszke, M. Jarymowicz (red.), *Psychologia rozumienia zjawisk społecznych*, PWN, Warszawa
- Majchrzyk Z. (2001), *Nieletni, młodociani i dorośli sprawcy zabójstw*, IPIŃ, Warszawa
- McCrae R. (1996), *Social Consequences of Experiential Openness*, „Psychological Bulletin”, **3**, 3233–3338
- Milgram S. (1974), *Obedience to Authority*, Harper & Row, New York
- Mummendey A., Linneweber V., Löschper G. (1984), *Aggression: From act to Interaction*, [w:] A. Mummendey (ed.), *Social Psychology of Aggression: From Individual Behavior to Social Interaction*, Springer, Berlin, 69–106
- Ossowska M. (1970), *Normy moralne. Próba systematyzacji*, PWN, Warszawa
- Posern-Zieliński A. (1987), *Etniczność*, [w:] Z. Staszczak (red.), *Słownik etnologiczny: terminy ogólne*, PWN, Poznań
- Reykowski J. (1976), *Osobowość a społeczne zachowanie się ludzi*, PWN, Warszawa.
- Reykowski J. (1979), *Intrinsic Motivation and Intrinsic Inhibition of Aggressive Behavior*, [w:] S. Feshbach, A. Frączek (eds), *Aggression and Behavior Change*, Praeger Publishers, New York
- Reykowski J. (1995), *Kolektywny system znaczeń*, [w:] W. Łukaszewski, (red.), *W kręgu teorii czynności*, „Koloquia Psychologiczne”, **5**, Wydawnictwo IP PAN, Warszawa
- Reykowski J. (1997), *Czy agresja i przemoc to immanentne składniki ludzkiej natury?*, [w:] J. Reykowski, T. Bieliński (red.), *Dylematy współczesnej cywilizacji a natura człowieka*, Wydawnictwo Zysk, Poznań
- Reykowski J. (2002), *O czterech poziomach zachowań agresywnych u człowieka*, [w:] *Człowiek i agresja. Głosy o nienawiści i przemocy. Ujęcie interdyscyplinarne*, Sic!, Warszawa, 276–284
- Riggs F. (1985), *Ethnicity: Interocta Glossary Concept and Terms Used in Ethnicity Research*, ISSC, Honolulu: HI
- Shore C. (2000), *Building Europe: The Cultural Politics of European Integration*, Routledge, London
- Skorny Z. (1987), *Proces socjalizacji dzieci i młodzieży*, WSiP, Warszawa
- Smith A. D. (1990), *Towards a Global Culture?* [w:] M. Fetherstone (ed.), *Global Culture. Nationalism. Globalization and Modernity*, Sage, London, 171–192
- Smith A. D. (1991), *National Identity*, Penguin Books, Harmondsworth
- Tajfel H. (1978), *Differentiation Between Social Groups: Studies in Social Psychology of Intergroup Behavior*, Academic Press, New York

- Tajfel H., Turner J. (1979), *An Integrative Theory of Intergroup Conflict*, [w:] W. G. Austin, S. Worchel (eds), *The Social Psychology of Intergroup Conflict*, Monterey, Brooks Col, 33–49
- Urban B. (2000), *Zaburzenia w zachowaniu i przestępczość*, Wydawnictwo UJ, Kraków
- Weigl B. (1999), *Stereotypy i uprzedzenia etniczne u dzieci i młodzieży*, IP PAN, Warszawa
- Zaremska H. (2002), *Historia przemocy w Europie średniowiecznej i nowożytnej*, [w:] *Człowiek i agresja. Głosy o nienawiści i przemocy. Ujęcie interdyscyplinarne*, Sic!, Warszawa, 18–33
- Zillman D. (1979), *Hostility and Aggression*, Erlbaum, New York
- Zybertowicz A. (1995), *Przemoc i poznanie*, UMK, Toruń

ZDZISŁAW MAJCHRZYK

**VIOLENCE AND AGGRESSION TOWARDS ‘OURS’
AND ‘OTHERS’ VERSUS IDENTITY WITHIN EUROPEAN
INTEGRATION AND GLOBALIZATION**

The author refers to some psychological definitions of aggression and violence, underlining the ingroup processes responsible for aggressive behaviour that constitute the phenomenon of positive social identification with normal or criminal groups. Belonging to a group results in divisions into ‘us – them’, ‘locals – strangers’, the latter becoming frequent objects of aggression. Aggressive activities may be blocked by human identity markers (social, psychological, national and ethnic). Some categorising results from such personality traits as ethnocentrism (egoism), authoritarianism and chauvinism.

In view of the above-mentioned considerations the paper discusses the process of changing of individual and group identity within the processes of European integration and globalization.

Key words: individual aggression, group aggression, strangers, locals, identity, integration, globalization.